

A határrendőrségtől a földreformig

A kivándorlás kezelésének megközelítései Magyarországon 1881 és 1914 között

A 19. század utolsó harmadában megindult, és egyre nagyobb méreteket öltő, elsősorban Amerikába irányuló kivándorlás számos kérdést helyezett más megvilágításba. A probléma az ország egyes régiói közötti fejlettségbeli különbségekből fakadó feszültség, a földbirtokstruktúra jellegzetességei vagy akár a nemzetiségi kérdés megoldatlanságát, megoldhatatlanságát jelezte a kortársak számára. Ahogy az természetes, a kortársak is többféle, sokszor egymással szöges ellentétben álló véleményt fogalmaztak meg a jelenséggel kapcsolatban. A lehangosabb a nemzet erőforrásainak elvesztését vizionálók tábora volt, ugyanakkor voltak olyanok, akik a kivándorlásra, mint az egész ország számára új lehetőségeket teremtő jelenségre tekintettek.

I.

Könnyen belátható, hogy a kivándorlás visszaszorításához elsősorban annak a kérdésnek a tisztázása volt szükséges, hogy kik és milyen okok alapján döntöttek a kivándorlás mellett. Világos, hogy ennek a kérdésnek a részletekbe menő tisztázása nélkül nem lehetséges megfelelő kivándorlási politika kialakítása sem.

Ez azonban nem volt egyszerű. Meglepően hosszú ideig, a századfordulóig ugyanis nem álltak rendelkezésre kivándorlókra vonatkozó hazai statisztikai adatok. Ugyan a kormányzat megyei jelentésekből tájékozódott a kivándorlás helyi jellegzetességeiről, de rendszerezett adatgyűjtésről a századfordulóig nem beszélhetünk. Pontosabb képhez a kormányzat addig az amerikai bevándorlási hatóságok által összegyűjtött adatokból, a már említett hazai jelentésekből, illetve a problémával foglalkozó szakemberek magánszorgalomból végzett adatgyűjtéséből juthatott, melyekből két fontos információ jutott el a kivándorlási politika kialakításával foglalkozókhoz. Az amerikai bevándorlási hatóságok által rögzített adatok szerint az ún. új bevándorlók (azaz az 1880-as évektől érkező, jellemzően nem angolszász bevándorlók) között arányaiiban sokkal több az egyedül érkező, fiatal férfi,^[1] mint a teljes családok bevándorlásával járó ún. régi bevándorlók esetében, illetve, hogy az 1880-as évektől kezdődően a kivándorlók sokkal nagyobb része tért vissza az óhazába (akár úgy is, hogy később megint útra keljen), mint korábban.

[1] Az új bevándorlók 75%-a férfi, akiknek a legnagyobb része (83%) 14–45 éves kor közötti. (*Reports*, 1911, 24.)

1899-1909	szám			%	
	összesen	férfi	nő	férfi	nő
régi bevándorló	2.273.782	1.329.923	943.859	58,5%	41,5%
új bevándorló	5.939.252	4.338.005	1.601.247	73%	27%
összesen	8.213.034	5.667.928	2.545.106	69%	31%

	bevándorlók 1907		kivándorlók 1908	
	szám	%	szám	%
régi bevándorló	281.322	22,7%	34.000	8,9%
új bevándorló	956.019	77,3%	347.044	91,1%
összesen	1.237.341	100%	381.044	100%

Amikor az uralkodó az 1901-es trónbeszédben kifejezte annak szükségességét, hogy a kivándorlás viszonyainak mielőbbi rendezésére sor kerüljön,^[2] már megindult a megalapozott döntések meghozatalához, de legalább a probléma pontosabb feltárásához szükséges statisztikai adatgyűjtés is.^[3] A kormányzat által is megismert hazai adatokból is világossá vált, hogy az országból útra kelők többsége fiatal férfi (ez gyakran úgy szerepelt, hogy a kivándorlók a katonaság elől vándorolnak ki). További kérdés, hogy (a katonaság elkerülésén kívül) mi motiválta a kivándorlókat. Az persze egyértelműnek látszott, hogy az okok alapvetően gazdasági természetűek, de a megfelelő kivándorlási stratégia kialakításához már egyáltalán nem mindegy, hogy a kivándorlók vissza kívánnak-e térni, és ha igen, akkor életüket, pályájukat ugyanott kívánják-e folytatni, csak éppen jobb körülmények között, vagy esetleg a tengerentúlon szerzett tudással valami újba szeretnének kezdeni.

A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy az ország lakosságának legnagyobb része — egyes becslések szerint több mint 80%-a vagy teljesen, vagy részben mezőgazdasági munkából élt^[4] és a kivándorlók többségét is ez a csoport alkotta. Az a körülmény, hogy a kivándorlók jelentős része néhány éves tengerentúli tartózkodás után visszatért, illetve hogy a családos kivándorlók közül is sokan egyedül vágtak az útnak, azt a feltételezést támasztotta alá, hogy a kivándorlók elsődleges célja egyértelműen az otthoni gazdasági körülményeik javítása volt. A mezőgazdasági népesség életkörülményei összességében nem hogy javultak volna a vizsgált időszakban, hanem a kedvezőtlenebb időszakokban még érezhetően romlottak is. Ez több okra vezethető vissza. Egyrészt a hazai földbirtokstruktúra egyáltalán nem volt kiegyenlített, azaz a nagybirtokok mellett rendkívül sok kis- és törpebirtok létezett ekkor, olyan teleknagysággal, mely az elterjedt művelési módok mellett a biztos megélhetést sem volt képes garantálni,^[5] s ezen birtokok nagy részét pedig komoly adósság is terhelte.^[6] Az ekkor alapvetően

[2] FI-1901-3 (1901-I-7) 1-84. sz.

[3] Az adatgyűjtés felhasználta az európai kikötői, és az amerikai népszámlálási adatokat is. Lásd A. M. Kir. Statisztikai Hivatal igazgatójának tájékoztatója a miniszterelnöknek (1901). MOL K26-603-1904-XVI-1542-3490.

[4] Gunst, 1998, 167.

[5] Az öt holdon aluli gazdaságok képezték az összes gazdaság több mint felét, úgy, hogy a közel 1,3 millió törpebirtokosra átlag 1,6 kat. hold föld jutott, és a törpebirtokosok felének (560.000) még egy hold földje sem volt. (Beck, 1918, 36.)

[6] „A magyar törpe és kisbirtok eladósodása holdankint 103 korona (...) az összes kisbirtokokból vagyis

extenzív gazdálkodás a hazai birtokviszonyok sajátosságai között nem nyújtott növekedési perspektívát. Az agrárnépesség tömegeinek a tőkeszegény, elaprózódó, ráadásul az adórendszer kegyeltjének sem tekinthető^[7] törpe- és kisbirtok már, az ipari szektor pedig még nem tudott hosszú távon megélhetést kínálni. Az iparosodás, illetve a nagy munkaerő-igényű állami beruházások — jellemzően a vasútépítés — ezen a rétegeken egy ideig valamelyes megélhetési lehetőséget ugyan nyújtott, tehát az érintett csoport egy részét felszívta. Ennek köszönhetően is az agrár-népesség növekedési üteme elmaradt az ország népességének növekedési ütemétől,^[8] de az 1870-es évektől megfigyelhető értékesítési nehézségek, majd gabonaválság ettől függetlenül súlyosan próbára tette a legszegényebb paraszti rétegeket. A kivándorlás fő okai között tehát a versenyképtelen kis- és törpegazdaságok nagy számát,^[9] a kötött forgalmú, illetve a nagybirtok egészségtelenül nagy arányát, illetve a hazai ipar korlátozott munkaerő-felszívó képességét kell megemlíteni,^[10] amit a magyar és az amerikai bérek közötti különbség tett teljessé.^[11]

A kérdés a fentiek ismeretében tehát elsősorban az, hogy vajon sikerült-e a kormánynak a kivándorlás kezelésére olyan stratégiát kidolgoznia, illetve olyan lépéseket tennie, melyektől hosszú távon eredményeket lehetett várni, azaz sor került-e olyan intézkedések megtételére, melyek a tüneti kezelésen túl alkalmasak voltak a kivándorlás okainak kezelésére. A koherens kivándorlási politika szükségessége nem volt kérdés a kormányzat számára sem, de arra a kérdésre, hogy pontosan milyen lépések megtételére is volna szükség, már egyáltalán nem volt könnyű választ találni. A probléma összetettsége okán ugyanis könnyen belátható volt, hogy egyetlen határozott lépés — akár a birtokstruktúra megváltoztatása érdekében tett intézkedések, akár az iparfejlesztést szolgáló lépések — sem lehetett közömbös a befolyásos csoportok számára azzal, hogy a kivándorlás esetleges korlátozása a már elfogadottá vált elvek sérelmét is jelenthette volna.

az összes birtokosoknak 99,12%-ából teljes értékig eladósodott: 8.400,000 kat. hold az összes 22.664,125 hold törpe és kisbirtokból!” (Rácz, 1906, 67.)

[7] „Adózásukat különösen aránytalanná teszi a II. oszt. kereseti adó, mert ez az adó az 50 frton alóli jövedelemmel bíró földbirtok tekintetében 2 frt, a 100 frtig terjedő jövedelemnél 3 frt, azontúl bármily nagy a birtok s a jövedelem, 4 frtra megy. Ezen adó semmi arányban nincs sem a birtok terjedelmével, sem jövedelmével s míg a nagyobb birtokosokra nézve értelmetlen semmiség, addig a legkisebb birtokosra nézve elviselhetetlen terhet képez, melyet még fokoz, hogy ez adónem a családtagokra is hasonló alapon vonatki s még a községi adókat is kivetik utánuk.” (Eccseri, 1898, 154.)

[8] Scott, 1983, 101–115., 102.

[9] „Magyarországon részint az ősiség folytán fennmaradt jogszokás, részint pedig a kötelesrész új intézménye következtében az örökül hagyott ingatlan reálosztása ugyanazokhoz a bajokhoz vezetett, mint külföldön minden olyan államban, ahol a reálosztás rendszere elfogadott. Növelte a birtok elaprózódását, gyarapította a kisbirtokososztálynak a vagyontalan munkások sorába való süllyedését, mert a túlságosan eldarabolt földbirtok nemcsak a megélhetésnek, de bizony sokszor a helyes megművelésnek is útját állja, s így állandó szociális és gazdasági bajoknak lett a kútforrásává, amelyek közül elégséges röviden a kisbirtokos osztály gazdálkodásának elmaradottságára, másrészt a kivándorlásra és az ország egyes részein uralkodó „egyke” rendszerre utalni.” (Czettler, 1914, 388.)

[10] Az iparfejlesztés fontosságára a kivándorlás kérdésével foglalkozó szerzők közül többen felhívták a figyelmet — lásd Hegedüs Loránt indítványát. (Hegedüs, 1907.)

[11] *Mezőgazdasági munkabérek*, 1898.

II.

A tömeges kivándorlás mint probléma megfogalmazására első között a honvédelem érdekeinek és szempontjainak figyelembe vételével került sor,^[12] és ez a tágabb értelemben vett „erőforráskérdéssel” együtt végigkísérte a problémakörhöz kapcsolódó diskurzust. A beszámolóiban szereplő állítások — t. i. hogy a kivándorlók a katonaság elől távoznak Amerikába — megkérdőjelezése nélkül azt az állítást is elfogadhatjuk, hogy az erősödő kivándorlás jellegzetességei illeszkednek az amerikai megfogalmazásban „második bevándorlásnak” nevezett migrációs időszak jellegzetességeihez, tehát többek között ennek is betudható az, hogy a kivándorlók között az egyedülálló férfiak aránya messze meghaladta a többi csoportét. A kivándorlók célja tehát, a korábbi évtizedek migránsainak szándékaival összehasonlítva immár nem feltétlenül a végleges letelepedés lett, hanem hogy az otthoninál többet keresve alapozzák meg az otthoni boldogulást.

Mivel a közvélekedés szerint az egyre gyorsuló kivándorlás jelensége egyértelműen negatív, olyan folyamat volt, melynek valamilyen módon gátat kell szabni, a kormányzat számára egyértelmű volt, a cselekvéstől nem tartózkodhat azzal a felkiáltással, hogy a kivándorlás természetes folyamatába nem érdemes és nem lehet beavatkozni, hanem hogy olyan lépéseket kell megtennie, melyekkel rövid idő alatt, a lehető legkevesebb befektetéssel a legnagyobb hatást tudja elérni. Ez azt is jelentette természetesen, hogy várhatóan mindegyikre a már meglévő eszközök felhasználásával kerül majd sor. A rendelkezésre álló információk alapján erre legalkalmasabbnak a kivándorlók adminisztratív úton való visszatartása, vagy kiutazásuk megnehezítése látszott. Az adminisztratív intézkedések indokaként megfogalmazottak között első helyen a védkötelezettség teljesítése elől külföldre utazók elleni fellépés szerepelt, de ugyanitt helyet kaphattak a kiutazók biztonságával kapcsolatos olyan indokok is, mint a kiskorú gyerekek egyedül történő utazásának tilalma, vagy a leánykereskedelem elleni fellépéssel is összefüggésbe hozható szempontok érvényesítése a kivándorlókkal szemben. A már útra keltek ellenőrzése, és a velük szemben való fellépés (illetve a hajótársaságok ügynökeinek ellenőrzése, a jegyeladás feltételekhez és engedélyhez kötése) a kivándorlás jelenségének felszínes kezelése maradt annak ellenére, hogy sok szempontból indokoltnak tekinthető szabályrendszer kidolgozására került sor.

Újságcikkek, alispáni beszámolók, szakmai konferenciák, ankétok hozzászólói mutattak rá az 1880-as évekre kialakult áldatlan állapotokra. A változatos módon becsapott kivándorlók; a hajóra ugyan feljutó, de ott már rendkívül rossz, a kapott tájékoztatással olykor szöges ellentétben lévő ellátással és körülmények között utazók beszámoló; a hajótársaságok és kivándorlási ügynökségek kétségen kívül agresszív stratégiája valóban indokolta a kormányzati beavatkozást. De ez sem volt egyszerű. A kivándorlással kapcsolatos első intézkedéseket első sorban a közvélemény számára jól bemutatható, főképp a kivándorlás ellenőrzését megteremtteni hivatott lépések fémjelezték. A kivándorlás kezelésének adminisztratív módja természetesen további kérdéseket vethetett fel, hiszen a korszak liberális felfogásába már nehezen lett volna beilleszthető a kivándorlás teljes vagy részleges megtiltása.

[12] Ahogy az egyik alispáni jelentés is beszámol róla, a szabadságolt katonák és újoncok Galicián keresztül távoznak Amerikába (1883). (MOL K150-2486-1894-VII-14-5586.)

Az 1881-es szabályozás ezért csak a kivándorlási ügynökökre nézve tartalmazott rendelkezéseket — lényegében csak annyit, hogy az ügynöki tevékenység engedélykötelessé vált —, azaz a jegyek eladásával, a kivándorló csoportok kikötőbe való kísérésével foglalkozó, de olykor a kivándorlók számára az útiköltség előteremtésében is segédkezők tevékenységének szabályozására részben, a kivándorláshoz kapcsolódó kérdések átfogó kezelésére viszont egyáltalán nem került sor. Ez sem ment nehézségek nélkül, mivel a kivándorlók egyre népesebb seregének szállítása komoly haszonnal kecsegtető üzlet volt, s az erősebb ügynökségek akciókba kezdtek, hogy a nekik megfelelő szabályozás megalkotására kerüljön sor, illetve, hogy az engedélyek kiadása az ő szempontjaiknak megfelelően történjen meg, miközben persze tagadták azokat a vádakot is, hogy az ügynökségek intenzív tevékenysége az oka a kivándorlás felfutásának.^[13] Ebben egyébként részben igazuk is volt. Az ügynökök tevékenysége sokak számára valóban megkönnyítette a kivándorlást, ugyanakkor azt korántsem lehet állítani, hogy az egyre nagyobb méreteket öltő kivándorlás legnagyobb részben az ügynökök számlájára lett volna írható.^[14] Attól, hogy néhány ügynök kétes tevékenysége okán valóban a hatóságok hálójába került,^[15] még nem változott meg semmi, és azt is tudta mindenki, hogy a legjobb ügynök az az ismerős, barát, családtag, aki beszámol arról, hogy milyen hasznot hozott neki az amerikai út, vagy ha azt látja a majdani kivándorló, hogy a szomszéd az Amerikában keresett pénzből épített új házat magának. Mivel azonban az 1881-es törvény egyáltalán nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, s miközben a kivándorlók száma nem hogy csökkent volna, de a századfordulóhoz közeledve soha nem látott méreteket öltött, az ügynökökkel szemben fellépni hivatott szervek szélmalomharcot vívtak a hajójegyeket közvetítőkkal, a hajótársaságok brosúráit terjesztőkkel. Ezért a Széll-kormány már komolyabban kezdett foglalkozni a problémával. Az 1903-as, majd 1909-es kivándorlási törvénybe kerültek be végül azokat az elemek, melyek a kivándorlásról folytatott intenzív viták során hivatkozási alapul szolgáltak. Arra, hogy a kivándorlás csillapítására a szabad költözés elvének komolyabb és általánosabb korlátozásával kerülhessen sor — annak ellenére, hogy véleményként még ez is felmerült^[16] —, kevés esély kínálkozott, a korlátozások más rendszerének kialakítása vált szükségessé. Így elsősorban a hadkötelezettség teljesítésének feltételén, illetve a külföldi szervezésben történő telepítések kizárásán (azaz annak megtiltásán, hogy a kivándorlók utazását külföldi munkaközvetítők fizessék) keresztül igyekeztek szűrőt építeni a kivándorlási csatornába, illetve a szállítási szerződések tartalmának meghatározása, az engedélyezett kivándorlási útvonalak előírása révén kívánták befolyásolni és ellenőrizni a kivándorlás folyamatát. A kivándorlás adminisztratív kezelésének megközelítésébe illeszkedett

[13] Az egyik igen aktív ügynökség az ügynököknek a kivándorlás erősödésében való szerepét tagadja: „A meddig ezen nézet fenállani fog, minden e tekintetbeni eljárás kiutazás korlátozására sikertelen marad.” (MOL K150-2486-1894-VII-14-13381.)

[14] Erre egyébként a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által rendezett konferencia több hozzászólója is felhívta a figyelmet. (*A kivándorlás*, 1907.)

[15] Pl. MOL K150-2770-1896-VII-14-10175, MOL K150-2770-1896-VII-14-4864.

[16] „Magasabb állami érdekek kétségtelenül jogot adnak az államnak arra, hogy a kivándorlást törvény által megakadályozza.” (Molnár, 1907, 8.)

a határrendőrség felállítása,^[17] illetve a hatóságoknak az engedély nélküli, ún. titkos kivándorlási ügynökök tevékenységének feltárására való utasítása.

A kormányzat szavakban tehát erőteljesen, tettekben kissé ambivalens^[18] módon a kivándorlással szemben foglalt állást, és eltekintve a nemzetiségekkel kapcsolatos, fennhangon ki nem mondott állásponttól.^[19] A kormányzat, illetve a megszólalók többsége — igaz más-más indokkal — károsnak tartotta a kivándorlást. Olyan folyamatnak, mely az ország (gazdasági és katonai) erejét csökkenti, tehát mely ellen valamilyen módon fel kell lépni.^[20] De az, hogy a kivándorlók áradatát nem a kikötőkben, vagy a vasúton, a határállomásokon, vagy éppen az engedéllyel nem rendelkező kivándorlási ügynököktől elkobzott hajójegyek útján kell megállítani, hanem olyan átfogó programmal, mely figyelembe veszi azt is, hogy akik felkerekedtek, voltaképpen miért is indultak el, szintén világos volt a kortársak számára. Az intenzívebbé váló belső népességmozgás, a helyben boldogulás romló esélyei miatt városokba áramlók tömegeiről, a fellendülő ipari centrumokban munkát keresők seregéről ekkor már pontos adatok álltak rendelkezésre.^[21] A kortársak számára is ismert helyzetből világosan látszott, hogy a magyar mezőgazdaságban munkaerő-felesleg van, és az is, hogy a rohamtempóval fejlődő ipar nem képes felszívni ezt a felesleget.^[22] Ugyanakkor azok, akik az országon belül, faluból városba költöztek, és azok, akik a tengerentúlon próbáltak szerencsét, az esetek többségében az otthoninál többet tudtak keresni, és ez olyan motivációt jelentett, mely ellen sem adminisztratív, sem pedig kommunikációs eszközökkel nem lehetett eredményesen fellépni. A korábban nem létező, vagy nem elérhető közlekedési lehetőségek, az utazási költségek csökkenése lehe-

[17] Jóllehet erre 1906-ban, éppen a kivándorlás problémájának szempontjai alapján került sor, az Ausztria felé történő vándorlás ellenőrzése, a kivándorlási törvények végrehajtása nem valósult meg. (Parádi, 1998, 57–72., 63.)

[18] Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kormányzat azt is felmérte, hogy a legtöbb kivándorlót adó területek éppen a nemzetiségek által lakott megyék közül kerültek ki, ennél fogva a kivándorlás a századfordulóhoz közeledve az egyre nagyobb problémát jelentő nemzetiségi feszültségekre kínált egyfajta megoldást, megkívánva ugyanakkor azt, hogy az Amerikába kivándoroltakkal a kormányzat helyben is „foglalkozzon”. Lásd Széll Kálmán miniszterelnöknek az uralkodóhoz címzett, 1903. február 28-án kelt tájékoztatását. (MOL K26-574-1903-XVI-71-879.)

[19] „Bárminő ijesztő legyen is első pillanatra és önmagában a kivándorlás, ha a népesedési statisztika szemüvegén át „nemzeti államiság kiépülése”-nek szempontjából nézzük, egy mondhatni üdvös jelenséggé változik át.” Klebelsberg Kunó előterjesztése a miniszterelnöknek. 1902. júl. 29. (MOL K26-574-1903-XVI-79-3047, továbbá lásd Tilkovszky, 1998, 13.)

	nemzetiség	abszolút szám	%	Az előző rovat %-át véve alapul, ha az USA-ban 350 000 magyar honos él, úgy ebből esik
1900. évben Amerikába vándorolt 31.100 ember közül	tót	14 170	45,56%	159 460
	magyar	8 322	26,76%	93 660
	horvát-szerb	3 928	12,63%	44 205
	rutén	3 116	10,02%	35 070
	egyéb	1 564	5,03%	17 605
	összesen	31 100	100%	350 000

(Forrás: Széll 1964, 251–253.)

[20] Lásd Thirring, 1904, 5., Molnár, 1907, 8.

[21] Lásd Thirring, 1893, 1.

[22] Fame, Fortune and Sweet Liberty, 1992, 61.

tővé tette, hogy — az elsősorban mezőgazdasági munkások — egyre nagyobb távolságot tegyenek meg a kedvezőbb munkalehetőségekért, így következett a szomszédos megye, az ország másik fele, a szomszédos ország után az amerikai út. Az egyre erősödő kivándorlás következménye egy ponton túl viszont az ideiglenes munkaerőhiány lett, éppen azokon a vidékeken, melyek korábban nemigen nyújtottak megélhetést.^[23]

A kormányzati lépéssorozat tüneti kezelésként a kivándorlási ügynököket és a kivándorlókat célozta, azonban az 1881-es, majd az 1903-as és az 1909-es szabályozás korántsem meglepő módon nem hozott komolyabb áttörést.^[24] A kivándorlás elleni átgondolt, hosszútávra szóló intézkedéseknek már a kortársak meglátása szerint is elsősorban gazdasági jellegűnek kell(ett volna) lenniük, annál is inkább, mivel a visszavándorlás jelensége egyértelműen bizonyította, hogy a kivándorlók egy része az otthoni boldogulás reményében kelt át Amerikába.^[25] A lehetséges, és kívánatos irányok között ezért hangzott el — még az 1903-as kivándorlási törvény indoklásában is — mind az iparfejlesztés, mind pedig a birtokviszonyok kiegyenlítettébbé tételének szükségessége.

III.

Azt az álláspontot, hogy a kivándorlás csillapításának kulcsa a földreform, az is megerősítette, hogy a sokan tértek vissza a tengerentúlról, sokan küldtek pénzt is haza, s hogy az ott megkeresett pénzt éppen földvásárlásra, vagy a birtok modernizálására fordítsák.^[26]

A szakemberek egy része kivándorlás fékezésének egyik eszközét tehát a földéhség csillapításában látta. Az viszont, hogy erre miképpen kerülhet sor, már nem volt egyértelmű. A hazai birtokviszonyokat jellemző adatok szerint ugyanis a kis- és törpebirtokok, valamint a nagybirtokok mellett elenyésző volt a közepes méretű, életképes birtokok száma.^[27] Viszont nem sok jel mutatott arra, hogy a hazai birtokszerkezet nagy változások előtt állna; éppen a nagybirtok fennmaradása jelezte a korlátokat a törpebirtokosok számára.^[28] Mivel az állandó egzisztenciális veszélyben élő agrárnépesség milliós tömege a kivándorlás stabil utánpótlásának számított, a fő kérdés az volt, hogy vajon hogy lehet megoldani ezen csoportok földhöz juttatását.

[23] *Mezőgazdasági munkabérek*, 1898.

[24] *Emlékirat*, 1908, 60.

[25] Ez egyébként jellemezte a korszak kivándorlóit. Egyes becslések szerint az 1880–1930 között a bevándorlók 1/3-a 1/4-e tért vissza Európába. (Wyman, 1993, 70.)

[26] A rendelkezésre álló adatok szerint a kivándorlók jelentős összegeket küldtek haza, s az is ismert volt a kortársak számára, hogy sokan tértek vissza hosszabb-rövidebb tengerentúli munka után, sőt, hogy a kivándorlók között voltak olyanok, akik valóságos idénymunkásként ingáztak a két kontinens között. (Fellner, 1908; Deuticke, 93; Fellner, 1903, 23.; Hegedüs, 1899, 2.)

[27] Ivicz, 2004, 15.

[28] „A birtokok kedvezőtlen megoszlása ólomsúlylyal nehezedik az ország gazdasági testére. Egyes vidékek egészen be vannak kerítve nagy- és kötött birtokokkal, úgy, hogy a lakosság egy bizonyos pontnál tovább nem terjeszkedhetik. Nem, mivel túl magasak volnának a földárak, de egyszerűen, mert nincs eladó föld. (...) Az 1895-iki mezőgazdasági összeírásnak szinte közhellyé vált adatai szerint a Magyar birodalom 3977 nagybirtoka számára az összes gazdaságok (2795.885) 700-ad része, de terület szerint az összes gazdaságoknak majdnem egy harmadát foglalja el! Ha még a középbirtokokat is hozzá számítjuk, az egész területnek majdnem fele a nép számára nem létezik.” (Neményi, 1911, 24.)

A századfordulóhoz közeledve került sor a belső erőforrások hatékonyabb felhasználását célzó telepítési program beindítására (1894. évi V. tc.), mely lényegében egybeesett a kivándorlást érintő intézkedések második hullámával.^[29] Nem véletlen a kapcsolódás. A Klebelsberg Kunó által jegyzett, a miniszterelnökség keretei között készült összefoglalóban is hangsúlyosan szerepelt a földbirtok-kérdés kezelése. Ebben az anyagban Klebelsberg a „nemzeti államiság” kiépítését részben gazdasági eszközökkel látja megvalósíthatónak, úgy, hogy a magyar nemzetiségűek Amerikába történő kivándorlását vissza kívánja szorítani, míg a Szlavóniába kivándoroltak^[30] esetében a kívánatosnak az ottani birtokszerzést, a magyar jelenlét megerősödését látja. Ugyanakkor a földkérdésben való előrelépés komoly gátját képezte a kötött birtokok megléte: „Végzetes hiba volt, hogy a fejlődés szakában tömeges hitbizomány alakítás által a kötött birtokok számát épen a magyarság lakta vidékeken tetemesen szaporították, minek következtében a magyarság az Alföldön és a Dunántúl tovább nem igen terjedhetett.”^[31] — írta Klebelsberg 1902-ben.

A telepítési program célja egyrészt a megművelt területek kiterjesztése, a munkanélküli agrárnépesség földhöz juttatása s mindezen keresztül a kiegyenlítettebb birtokviszonyok megteremtése volt. A program végrehajtása persze azt is jelentette volna, hogy immár szakítani kell a birtokviszonyokba való be nem avatkozás elvével.

A birtokviszonyok kiegyenlítetté tétele azonban kényes ügynek bizonyult, s nem véletlen, hogy a korszak politikusai rendkívül óvatosan közelítettek a kérdéshez. Még tulajdonképpen a Darányi Ignác földművelésügyi miniszter nevéhez fűződő későbbi javaslatok sem tartalmaztak semmi forradalmi megoldást, hacsak a telepítési célú birtokdarabolást, illetve a visszavándorlók támogatását nem tudjuk be annak. A kormányzati cél megvalósítása a nagybirtokokra alapozva tehát vajmi kevésbé lehetett reális. Ugyanakkor azonban — mivel Darányi elképzeléseivel ellentétben a telepítési program számára nem került sor a megfelelő forrás biztosítására, és mivel a magánosok által végezhető telepítések feltételrendszere nem serkentette kellőképpen ezt a tevékenységet, a gyökeres változás nem következett be. Ugyanakkor Darányi is tisztában volt azzal, hogy a kötött forgalmú birtok aránya igen nagy akadályt képez a kívánatos birtokstruktúra kialakításának. Ezért a későbbi, 1903-ban és 1909-ben benyújtott javaslatokban a korábbihoz képest progresszívebb megoldásban gondolkodott; azért, hogy a törpe- és kisbirtokosok megerősítése történjen meg, illetve a kívánatos birtokszerkezet jöjjön létre, ekkor már belekerült a javaslatba, hogy kötött forgalmú birtok elidegenítése esetén azt az állam részére telepítési célra megvételre fel kellett volna ajánlani, s emellett telepítési célra a kötött forgalmú birtokok a hitbizományi bíróság jóváhagyásával elidegeníthetők lettek volna. Ezek mögött a megoldások mögött a kivándorlás és más, nemzeti birtokpolitikai megfontolások álltak, úgy, hogy a külföldről hazatelepülők számára speciális kedvezményeket épített volna be telepítés rendszerébe, további ösztönzéseket nyújtva a visszavándorlók számára. Ugyanakkor a községi tulajdonban álló

[29] Keszeg, 2006.

[30] A rendelkezésre álló adatok szerint Szlavónia azon módosabb paraszti rétegek kivándorlási célpontja is lett, melyek a kötött forgalmú birtokok miatt nem láttak perspektívát birtokuk növelésére. Amikor pedig már itt is földhiány lépett fel, került fel a kivándorlók térképére az Egyesült Államok. (Szili, 1995, 41.)

[31] MOL K26-574-1903-XVI-79-3047.

kötött forgalmú birtokok telepítési célra való igénybe vételére vonatkozó javaslat már megvalósíthatóbbnak tűnt.^[32]

A telepítésen túl a kivándorlás kezelésének egy összetettebb, helyi sajátosságokra szabott változata az 1897-ben indult „hegyvidéki akció” elnevezésű program, melyben a főképp ruszin, kivándorlás által erősen érintett vidéken élők körülményeit kívánta a kormányzat javítani részben bérleti elemeket tartalmazó földhöz juttatással, részben pedig fogyasztási- és hitel-szövetkezetek létrehozásával.^[33] A program kiterjesztésére azonban nem került sor, az annak vezetésével megbízott (egyébként a politikai körökkel számos esetben konfliktusba került^[34]) Egán Ede halála után a kísérleti terepként szolgáló Bereg vidékén is befejeződött. Hasonlóan egy régió problémáit kezelni hivatott programként indult 1902-ben az ún. székely akció. A marosvásárhelyi kirendeltséggel működő program elsősorban az állattartás fejlesztését szolgálta.^[35]

Mélyreható változásokat hozó, és végre is hajtott földbirtok-programmal a korszak nem szolgált: a fölbirtokviszonyok bolygatása, kiterjedt reform végrehajtása túlságosan kényes kérdésnek bizonyult, s a századforduló után néhány évvel nem csak a „hegyvidéki akciónak”, hanem a merészebb birtokpolitikai elképzeléseknek is befellegzett.^[36]

Összességében megállapítható, hogy a kormányzat az 1880-as évektől a lehető legkevesebb ráfordítást igénylő megoldást, a korlátozáson alapuló, adminisztratív megoldást választotta a kivándorlás kezelésére. Amikor világossá vált, hogy a kivándorlási ügynökök tevékenységének engedélyhez kötésével, az engedély nélkül működő ún. titkos ügynökök elleni akcióktól már nem lehet érdemleges eredményeket elérni, a kormányzat újabb korlátozó jellegű megoldásokkal próbálkozott. Még akkor is, amikor a problémával foglalkozók többsége már azt hangoztatta, hogy a kivándorlás visszaszorításában nem lehet eredményeket elérni sem az ügynökök tevékenységének korlátozásával, sem a kivándorlók elé gördített adminisztratív akadályokkal. Ahogy az még az 1903-as kivándorlási törvény indoklásában is olvasható: kézzelfogható változást csak úgy lehet elérni, ha a kivándorlás okainak feltárására és kezelésére összpontosít a kormányzat. Márpedig ez a megszólalók szerint egyértelműen a megélhetési viszonyok javítása, ezen belül is kiemelten a földbirtokviszonyok megváltoztatása, kiegyensúlyozottabbá tétele alapján lehetséges. A birtokviszonyok átalakítására a korszakban azonban nem került sor. Mégsem beszélhetünk teljes kudarcról. Látható, hogy az adott keretek között a kormányzat valóban megpróbált valamiféle megoldást találni a problémára. Így került sor a telepítési program, illetve az egyes támogatási programoknak a kivándorlás kezelésével történő összekapcsolására, illetve azon törvényjavaslatok kidolgozására is, melyek a forradalmi megoldások helyett, a fennálló viszonyok figyelembe vételével jobb

[32] A Lévy Lajos nevéhez köthető elképzelés szerint ezzel a megoldással a községek is jól jártak volna, hiszen egyrészt a parcellázott földek értékesítésével számottevő bevételre tennének szert, ugyanakkor a telepesek mint új adózók szintén hozzájárulnának a községek pénzügyeinek rendezéséhez: „És az államkormányzat keresve sem talál erre alkalmasabb és megfelelőbb módot, mintha a törvényhatósági joggal felruházott, a rendezett tanácsú városok és községek nagy kiterjedésű földbirtokainak feldarabolásához, illetve betelepítéséhez — esetleg a törvényhozás felhatalmazása alapján — hozzájárul.” (Lévy, 1907, 11.)

[33] Egán, 1956.

[34] Gottfried, 2002, 301–317.

[35] Bernát, 1938, 139.

[36] Fehér, 2006, 157–172. és 163.)

megoldást kínáltak volna. Mindezek híján, a tömeges, Amerikába irányuló magyar kivándorlásnak nem a magyar kormány által kidolgozott eszközök, hanem végül az I. világháború és az amerikai kvóta-történekek vetettek véget.

IRODALOM

- *A kivándorlás.* (1907) A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai. Pesti Lloyd-Társulat ny., Budapest.
- Beck Lajos (1918): *A magyar földbirtok megoszlása.* Budapest. Pallas, Budapest.
- Bernát Gyula (1938): *Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914.* Dunántúl Ny., Budapest.
- Czettler Jenő (1914): *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika.* Pátria Ny., Budapest.
- Ecseri Lajos (1898): *Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság.* Lampel, Budapest.
- Egán Ede (1956): Egán Ede a „hegyvidéki akció” miniszteri biztosának jelentése Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek a ruszin hegyvidékről kivándorolni szándékozó helyi földtulajdonosok földjeinek megvásárlása és ruszin földműveseknek részletfizetés formájában való eladása tárgyában. In: Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892–1900.* Tankönyvkiadó, Budapest, 846–848.
- Emlékirat (1908): *A Társadalomtudományi Egyesület emlékirata az amerikai kivándorlás és visszavándorlás tárgyában.* Gelléri és Székely ny., Budapest.
- Fehér György (2006): Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896–1903). In: *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kara, Budapest, 157–172.
- Fellner Frigyes (1903): *A nemzeti jövedelem becslése.* Különlenyomat a „Közgazdasági Szemle” 1903. évi december havi füzetéből. Budapest. Pesti ny., Budapest.
- Fellner, Friedrich (1908): *Die Zahlungsbilanz Ungarns. Ein Beitrag zur Lehre von der internationalen Zahlungsbilanz im Allgemeinen.* Franz Deuticke, Wien und Leipzig.
- Gergényi I. József (1913): *Az amerikai kivándorlás oka és hatása.* Salgó Mór, Bártfa.
- Gottfried Barna (2002): Egy beszéd következményei. Egan Ede a rutén akcióról. In: *Thesaurus solemniss. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár – Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Debrecen – Nyíregyháza, 301–317.
- Gunst Péter (1998): A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Napvilág, Budapest.
- Hegedüs Loránt (1899): *A magyarok kivándorlása Amerikába.* Különlenyomat a Budapesti Szemléből, Budapest.
- Ivicz Mihály (2004): *A magyar mezőgazdaság XX. századi helyzetének elemzése különös tekintettel a kisbirtokokra.* Doktori értekezés. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/08300/08387/08387.pdf>
- Keszeg Vilmos (2006): A XX. századi betelepítések (Detrehemtelep). In: *Kisebbségkutatás.* Elérhető: http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2006_02/cikk.php?id=1373

- Lévay Lajos (1907): *A kivándorlás és városaink pénzügyeinek rendezése*. Pesti ny., Budapest.
- *Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1896-ban*. (1898) Kiadja a Földművelésügyi M. Kir. Minister. Pallas ny., Budapest.
- Molnár Lajos (1907): *A kivándorlás ellen*. Molnár Mór, Szekszárd.
- Neményi Bertalan (1911): *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum, Budapest.
- Parádi József (1998): A dualista Magyarország határőrizete a migráció tükrében. In: *Migráció. (Tanulmánygyűjtemény)* I. kötet. (Szerk. Illés Sándor – Tóth Pál Péter) KSH Népelemszociológiai Kutató Intézet, Budapest, 57–72.
- Rác Gyula (1906): *A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása*. Deutsch Zsigmond és Társa, Budapest.
- *Reports of the Immigration Commission. (1911) Abstracts of reports of the Immigration Commission. With conclusions and recommendations and views of the minority.* (Vol. I.) Presented by Mr. Dillingham. December 5, 1910. Washington Government Printing Office.
- Scott M. Eddie (1983): Agriculture as a Source of Supply: Conjectures from the History of Hungary, 1870–1913. In: *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. Essays*. John Komlos (ed.) East European Monographs, No. CXXVIII. Columbia University Press, New York, 101–115.
- Széll Kálmán (1964): Széll Kálmán miniszterelnök átirata Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez „az Egyesült Államokban élő tót kivándoroltak nemzeti gondozása” tárgyában, statisztikai adatokkal. (1902. máj. 4.) In: Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában III. 1900-1903*. Tankönyvkiadó, Budapest, 251–253.
- Szili Ferenc (1995): *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860-1914*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár.
- Thirring Gusztáv (1893): *A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására*. Különlenyomat a „Fővárosi Statisztikai Havi Füzetek” 1893. évi 246. számából.
- Thirring Gusztáv (1904): *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kilián. Budapest.
- Tilkovszky Lóránt (1998): *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csonkai Kiadó, Debrecen.
- Wyman, Mark (1993): *Round-Trip to America. The immigrants return to Europe, 1880–1930*. Cornell University Press, Ithaca and London.